

alatt öt kiadást ért meg, és több rangos díjjal jutalmazták. Kétségkívül a könyv összes állításával és következtetésével nem fog mindenki egyetérteni, számos részkérdésen lehet vitatkozni, például Mária Terézia mentalitásával vagy reformtörekvéseivel kapcsolatban. A magyar olvasó számára némi hiányérzetet jelenthet, hogy az uralkodónőnek a Magyar Királysággal kapcsolatos politikájáról kevesebb szó esik a cseh és az osztrák örökös tartományokból vett példák mellett. Itt azonban fontos hangsúlyozni, hogy a szerző a korlátozott számú idegen nyelvű szakirodalom ellenére törekszik rá, hogy a magyar vonatkozásokat is kiemelje (az eddigi összegzéseknél jóval nagyobb teret szán erre). Az ország bemutatásának külön alfejezetet szentel, és a névmutatóban is számos magyar nevet olvashatunk. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a könyv 1083 oldalas terjedelmével az Arneth-féle tízkötetes biográfia utáni leghosszabb Mária Terézia életrajznak tekinthető, azonban az elrettentőnek tűnő terjedelem jelen esetben nem terjengősséget, hanem jó arányokkal felépített részletességet foglal magában. Barbara Stollberg-Rilinger nagyívű monográfiája átfogó és részletgazdag képet nyújt Mária Terézia életéről és uralkodásáról, amely a 18. századi Habsburg-kutatásokban fontos viszonyítási pont lesz, és reméljük, hogy az emlékévé más köteteivel együtt a kapcsolódó magyar kutatásokat is élénkíteni fogja.

Kökényesi Zsolt

Kovács I. Gábor

SÁROSPATAK ERŐTERÉBEN

A tiszáninneri származású református egyetemi tanárok
életrajzi adattára és életútleírása

(Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. III.)

ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 2016. 355 oldal

Felekezeti–művelődési alakzat a központi problémája a Kovács I. Gábor által immár évtizedek óta vezetett kutatási programnak. A kifejezés a magyarországi társadalmi és kulturális viszonyok fejlődésére különös erővel ható összetett jelenséget feltételez. Eszerint az intézményrendszer szerveződését, a formális és informális döntéshozatali mechanizmusokat, a szellemi élet törekvéseit, eredményeit döntően meghatározta az, hogy a résztvevők jellemzően melyik felekezethez s annak melyik tömbjéhez tartoztak. Közismert, hogy milyen erősen alakították a közgondolkodást a népi–urbánus különbségek, a katolikus–protestáns szembenállás elemei vagy épp a gazdasági–szellemi elit zsidó származású tagjaihoz fűződő viszonyának sajátosságai. Ha egy-egy nagyobb vallási–etnikai tömb belső struktúráját vesszük szemügyre, földrajzilag vagy más egyéb szervezőerő révén további látványos különbségekre figyelhetünk fel, amelyek még tagoltabbá teszik a döntéseket formálók körét. Egy-egy püspökséghez, (kultur)régióhoz, felsőoktatási centrumhoz kapcsolódóan egy felekezeten belül is szembeszökően eltérő mintázatok alakultak ki, amelyek sokdimenzióssá tették a különböző érték- és érdekcsoportok egyébként is színes világát.

A felekezeti–művelődési alakzat logikája azt feltételezi, hogy megragadhatóak a társadalmi folyamatok alakításában tevőleges részt vállalók különbségei. Létezhetnek az együvé tartozásnak olyan elemei, amelyek bizonyíthatóvá és magyarázhatóvá teszik az adott körbe tartozók döntéseinek, érvényesülési megoldásainak közös jellemzőit. Megrajzolhatóak tehát a tipikus református (vagy épp evangélikus, katolikus stb.) értelmiségi pályáívek, s ezen belül

is markáns jellemzők mentén elkülönülnek a dunántúli, pesti, tiszántúli stb. gyökerűek életútjai. E felismerés már évtizedek óta ösztönzi a hazai kutatásokat (például Tóth Zoltán, Kósa László, Karády Viktor).

A problémakör részletes elemzéséhez Kovács I. Gábor először az úgynevezett tudáselit körét határozta meg, majd pedig az 1848–1944 közötti polgári időszakban a nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli egyetemi tanárookra összpontosított: mert bár a szellemi élet számos utat nyit a befolyás irányába (például minisztériumi, egyházi főtisztségek, intézményvezetés, folyóirat-szerkesztés), a csúcselit a katedrához jutó professzorok adták. Többségükben ugyan ritkán (vagy egyáltalán nem) jutottak döntési helyzetbe, s azonnali véleményformáló jelentőségük is elenyésző – akár egy hírlapíróéval szemben is, de szemlélet- és attitűdformáló erejük folytonos és sokrétű. A bonyolult és életre szóló kinevezési procedúra pedig tovább erősíti ezt a csúcselit-jelleget.

A professzorokra vonatkozóan a kötetben egy változóban igen gazdag adatbázis épült fel: az illetők származását a kutatók egészen a dédszülők szintjéig igyekeztek kideríteni, s a felmenők mellett az adattár részét képezik még a testvérekről, a feleség(ek)ről, valamint a gyermekekről összegyűjthető főbb információk is. A családi adatokat kiegészítik az iskolázásra és karrierre vonatkozó tudnivalók, illetve a tudományos elismertség elemei. E mintegy negyven kategória rövid és száraz, tényszerű adatai biztosítják az adattár alapját a felhasználó számára. Az adattár címszavai után az „Életút” rovatban azonban a szerző részletes, igen gazdag leírással szolgál az egyes személyekről. (Szépséghiba, hogy az oldalakon át húzódó folyamatos szöveg megterheli az olvasót. Szerencsésebb lett volna bekezdésekkel tagolni a leírásokat, az adatokat továbbbelemző olvasó ugyanis úgy könnyebben áttekinthetné folyószöveget.)

Az egyes címszavak aprólékos részletességűek. Az olvasó bármelyik egyetemi tanár pályáját tanulmányozva úgy érzi, hogy az életút minden elágazásához, eseményéhez kap nehezen összegyűjthető anyakönyvi, tanulmányi vagy épp a szakmai elismertségre, előrehaladásra utaló tényinformációkat. A roppant vállalkozás egyik legnagyobb erénye épp ez a teljességre való sikeres törekvés. A szerző és munkatársai a felmenők és oldalági rokonság tagjainak sorát is bemutatva kontextusba helyezik az életpályát, s egyfajta rokoni–családi érvényesülési stratégia elemzéséhez nyújtanak fogódzókat. Az egyéni leírások pedig kiváló alapot szolgáltatnak a kollektív biográfiai másodelemzéseknek.

1044 egyetemi tanár személyes adatlapja készült el így módon. Az anyagot a felekezeti–művelődési alakzat hipotézisét felhasználva és folyamatos próba tárgyává téve részletekben publikálja a szerző. A sorozat első darabja a történettudomány és a történeti szociológia által a legrészletesebben leírt, vallási–nemzetiségi alapon szerveződő társasághoz, a zsidó származású értelmiséghez szolgáltatott fontos adalékokat. A második kötetben egy kívülről igen zártnak tűnő alakulatnak, a debreceni egyetem református hittudományi karának professzorait választotta ki Kovács I. Gábor. Itt a felekezeti–művelődési alakzat egyik legtisztább változatát érhetjük tetten, hisz a professzorok többsége lelkész édesapától származott, s körükben generációkra visszamenően jól kimutatható a Pfarrhaus-jelenség.

A most megjelent harmadik kötet ennél heterogénebb kört választott az elemzés tárgyául. A szerző egy olyan vallásföldrajzi egységet különített el, amely a korszakban nem rendelkezett egyetemmel, s ezért az innen származó, végül tanszéket kapott tanárok érvényesülési útja eleve változatosabb. A Tiszáninneni Református Egyházkerület (a történeti Borsod, Gömör, Torna, Abaúj, Zemplén és Ung megyék) területén élők közül nagyjából minden hatodik lakos volt helvét hitvallású, de a 19. században már mindenhol visszaszorulóban voltak: a korábban színreformátus körzetekben és településeken is kisebbségbe kerültek. Ebből a marginalizálódó közegből Kovács I. Gábor adatai szerint 19 református egyetemi tanár származott – miközben a régió csaknem háromszor nagyobb római katolikus közössége csupán 24 egyetemi

tanár kinevelését tudhatta magáénak. A korrelációs viszonyt ráadásul tovább árnyalja, hogy a polgári korszakban 557 római katolikus és csak 182 református tanárt neveztek ki. Így az északkelet-magyarországi térség a római katolikus professzoroknak csak a 4,3%-át, a reformátusokénak viszont a 10,4%-át nevelte ki – harmadnyi létszámlehetőségei ellenére. Mindez szükségszerűen felveti a hagyományos iskolaközpont, a sárospataki kollégium erejének kérdését, amely minden nehézség, gazdaság- és társadalomföldrajzi fejlemény dacára hosszan megőrizte szellemi befolyását, s azt a régió határain túlnyúlóan is érvényesíteni tudta.

Annál inkább, mivel e 19 professzor névsora igazán impozáns. Buza László nemzetközi jogász, Csik Lajos orvos, genetikus, Kiss Árpád kémikus, Mitrovics Gyula pedagógus, esztéta, Soós Béla egyháztörténész – e néhány kiragadott példa is illusztrálja, hogy szakmájuk, hivatásuk élvonalába lépő tudósok kerültek el Sárospatak erőteréből. Erőtéről beszélhetünk, hisz vannak, akik épp Patakon egyáltalán nem vagy csak rövid ideig tanultak, ám ennek ellenére a sárospataki partikulahálózat intézményei, illetve a térséghez kötődő szülői–családi kapcsolatok mégiscsak ennek a kultúrrégióknak a sarjává tették az illetőt. (Mindkettőre egy-egy példa: Patakon nem, de a miskolci gimnáziumban tanult Csik Lajos; Györffy István botanikus pedig a térségben született, s kisiskoláit is ott végezte, majd Sárospatakról egy év után Aradra követte apját s családját.)

A szerző az összegyűjtött egyetemi tanárok csoportosajátos jegyeit – az előző, debreceni egyetemi kötethez hasonlóan – három kohorszot elkülönítve igyekezett tetten érni. Az első generációt a 1875 előtt született nyolc fő képezi. Ötüknél vegytisztán érvényesült a Pfarrhaus-jelenség: évszázados családi tradíciók kötötték őket össze a papsággal. A többiek életútja sem cáfolja a felekezeti–művelődési alakzat hipotézisét, hisz legalább oldalágon mindhárom rokoni hálózat bőven rendelkezik egyházi felmenőkkel. Mind a nyolcan az egyházkerület területén – javarészt Sárospatakon – tanultak, s mind a nyolc családfa feltárt szereplői között a leggyakrabban a kismemesek fordulnak elő.

Az 1876–1890 között született második generáció esetében egyetlen lényegi különbség, hogy az ötfős társaságban immár nem feltétlenül pap, hanem esetleg állandó tanító, gimnáziumi vagy akadémiai tanár gyermekéről van szó. Négy családfánál is megjelennek az oktatói munkát végző apák – jóllehet egyikőjük sem vehetett még részt tétéles pedagógus- vagy tanárképzésben, azaz végzettségüket tekintve ők is teológusok voltak. Épp az apák iskolai munkához kötöttsége magyarázza a máshol kevésbé érvényesülő jelenséget: hárman is Sárospatakon születtek. A sárospataki kálvinisták nem alkottak különösebben jelentős gyülekezetet, így a nagyobb tanárdinasztiák kialakulásáig viszonylag kicsi a helyi születésű tanárok, vezető tisztségbe eljutó papok aránya, mint ahogyan sokáig a pataki kollégiumban sem kiemelkedő a helyi diákok jelenléte. Úgy tűnik, a felekezeti–művelődési alakzat újabb fejlődési fázisába ért akkor, amikor a pataki tanárok már létszámukban és egzisztenciális biztonságukat tekintve is eljutottak odáig, hogy hivatásukat is átörökítették legalább az egyik fiukra.

Az 1890 után született hat professzor körében Csik Lajos és Diószeghy Dániel kohómérnök révén ketten is vannak, akik elsőgenerációs értelmiségiként jutottak katedrához – a másik 17 esetben ilyenről nem beszélhetünk. Hatuk közül hárman léptek ki a hagyományos teológus–jogász–bölcész szakmák köréből, s műszaki értelmiségiek, illetve orvosok lettek.

A kisebb generációs különbségek ellenére azért inkább tipikus jellemzőkkel találkozunk, ami megerősíti a markánsan érvényesülő, ugyanakkor térségenként lényeges pontokban egyedi színeket felmutató felekezeti–művelődési alakzat hipotézisét. A karakterjegyek így foglalhatók össze: a professzorok nagy többsége tizáninneri kis- és középiskolában tanult s tanulmányait Sárospatakon fejezte be. A kultúrrégióhoz való erős kötődés több generációra visszamenőleg igaz – apai ágon kivétel nélkül. (Anyai ágon is csak két-két debreceni és egri cisztercita diák felmenőt kutatott fel a szerző.) Ugyanakkor sajátos regionális ízt kölcsönzött a szepességi és eperjesi német nyelvű evangélikusokkal ápolt évszázados szellemi kapcsolat,

ami növelhette a Felső-Tisza jobb partjáról elszármazóknak a polgári szakmák iránti fogékonyságát. Ez is magyarázhatja, hogy viszonylag szép számban választottak műszaki, orvosi és közgazdasági pályát, miközben például teológiai egyetemi tanárrá ebből a térségből senki nem vált. (Ez persze felveti a debreceni teológia elzárkózásának kérdését is.) Ám ez a kör azért mégsem a polgársághoz tartozott: nemcsak a sok generáción át felkutatható papi, hanem a kishemesi felmenők száma is jelentős. A régió református kishemesiségének rétegsztratégiájában több évszázados kontinuitással volt jellemző az iskolázás útján történő társadalmi felemelkedés törekvése. Az oktatás kiterjedése nyomán a 19. század végén már mind több az olyan egyetemi tanár, akinek az apja pedagógusként ténykedett – ők szinte mind Sárospatakon is születtek, ami jelzi ennek az egyébként elhanyagolható nagyságú városnak a centrális jelentőségét az egyházkerület szellemi életében.

A könyvvel kapcsolatban minden dicséretet felülír annak az egyszerű ténynek a rögzítése, hogy izgalommal várjuk a sorozat következő darabjait. Változtatásokat a kiérlelt munkamódszerben és a szerkezetben nem látunk szükségesnek. Ugyanakkor egyetlen hiány orvoslása fontos volna: a kötetek roppant mennyiségben tartalmaznak olyan adatokat, amelyekben régen kiterjedt mutatók segítették az olvasó eligazodását. Ma már ritkán készülnek mutatók, a kiadó viszont lehetővé teheti CD-mellékleten vagy online publikálással a szabad keresést. Kovács I. Gábor sorozata feltétlenül megérdemelné ezt a gondoskodást, amelynek révén megsokszorozódna a kötetek felhasználóinak száma.

Ugrai János

Zsolt Nagy

GREAT EXPECTATIONS AND INTERWAR REALITIES

Hungarian Cultural Diplomacy, 1918–1941

Central European University Press, Bp. 2017. 341 oldal

A 19. század vége felé egyre nagyobb teret nyert az akkori modern világban az az összetett jelenség, amelyet azóta kulturális diplomáciaként jellemeznek, s amely különösen az első világháborúban, illetve az azt lezáró békeszerződések nyomán vált egyre markánsabbá, majd a hidegháborúban teljességedt ki. Nagy Zsolt könyve a két világháború közötti magyar kultúrdiplomáciát vizsgálja, melyről Klebelsberg Kuno, a kor vallási- és közoktatási minisztere olyan találóan jegyezte meg, hogy „a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá”. A magyar politikai elitet a békedekrétum után a revízió érdekelte, s ez volt a világháborút követő két évtizedes magyar politika lényegi, megfogható és minden másnak fölérendelt vezérfonala is: visszaszerezni az elvesztett területeket és magyar nyelvű népességet.

A szerző, Nagy Zsolt Magyarországon végezte középiskolai tanulmányait, majd a University of Chicagon egyetemi diplomát, a University of North Carolinan pedig doktori (PhD) fokozatot szerzett. 2012 óta a minneapolis-i University of St. Thomas oktatója. E kötet az első könyve, mely a téma kifejtéséhez a szakirodalom mellett számos magyar és amerikai archívum anyagait, illetve korabeli napilapokat hív segítségül. A könyv két nagyobb egységre oszlik. Az első a kulturális propaganda vizsgálata 1914 és 1939 között. Magyarország különösen sokat szenvedett az ellenséges propagandától, ezért a magyarok úgy látták, hogy a háború elvesztésének egyik oka a külföldi magyarellenes hangulatkeltés volt. Ezt tovább erősítette a nyugati hatalmak viszonya a Károlyi- majd a Kun-rezsimhez, a folyamat betetőzését pedig